

Мирон Вовк,

кандидат педагогічних наук, професор,
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»
(м. Івано-Франківськ)

Myron Vovk,

Candidate of Pedagogical Sciences, Professor,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk)
kmd@pu.if.ua

УДК 37:78-054

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ МУЗИЧНОЇ ЕТНОПЕДАГОГІКИ SCIENTIFIC AND THEORETICAL ASPECTS OF UKRAINIAN MUSICAL ETHNOGRAPHICS

У статті розглядаються актуальні питання методології Української музичної етнопедагогіки структурованої на основі таких принципів народної педагогіки як: єдність історичного і логічного у вивченні музично-педагогічних проявів; наукове пізнання процесу навчання і виховання сімейного музикування; інформація про людину в якій закладені слухомоторні здібності, інтереси і потреби до музикування її природокультурної відповідності і соціальної зумовленості навчання і виховання. До методів дослідження української музичної етнопедагогіки можна віднести: узагальнення практичної спадщини пісенних та інструментальних зразків згідно з природним календарем; аналіз музичних творів, створених українцями для родинного навчання і виховання; визначення музичної народно-побутової культури України зі збереженням етнокультурного та генетичного коду; трактування ретро, синхронного, перспективного, розвитку етномузики, визначеного в зразках музично-лінгвістичних текстів українського фольклору; опрацювання та систематизація музичних матеріалів, опублікованих у різні періоди соціального розвитку України; вивчення і узагальнення теоретичної і практичної спадщини визначних композиторів, літераторів, педагогів минулого і сучасного.

Ключові слова: народна творчість, обряди, традиції, народна музична творчість.

The actual problems of methodology of Ukrainian musical ethnopedagogics are analyzed in the article, its structure consists of such folk pedagogic principles as the unity of historical and logic aspects in musical pedagogic phenomena learning; the scientific cognition of the education process of family music execution; the information about a person with hearing-motor abilities, interests and needs to music execution of his natural and cultural accordance and social condition of education and upbringing.

To the methods of research of the Ukrainian musical ethnopedagogics the following may be referred: generalization of the practical heritage of song and instrumental samples according to the natural calendar; analysis of musical works created by Ukrainians for family education and upbringing; definition of the musical folk-dwelling culture of Ukraine with the preservation of ethno-cultural and genetic code, interpretation of retro, synchronous, perspective development of ethnomusicology, defined in samples of musical-linguistic texts of the Ukrainian folk-lore; processing and systematization of musical materials published in different periods of social development of Ukraine; study and generalization of theoretical and practical heritage of outstanding composers, writers, teachers of the past and modern.

Keywords: folk creativity, customs, traditions, folk musical creativity.

В статье рассматриваются актуальные вопросы методологии украинской музыкальной этнопедагогике структурирующейся на основании таких принципов народной педагогики как: единство исторического и логического в изучении музыкально-педагогических явлений; научное познание процесса обучения и воспитания семейного музицирования; информация о человеке в котором заложены слухомоторные способности, интересы и потребности к музицированию его природокультурной ответственности и социальной обусловленности образования и воспитания.

К методам исследования украинской музыкальной этнопедагогике следует отнести: обобщение практического наследия песенных и инструментальных образцов согласно с природным календарем; анализ музыкальных произведений созданных украинцами для семейного обучения и воспитания; изучение и систематизация музыкальных материалов, опубликованных в различные периоды социального развития Украины; изучение и обобщение теоретического и практического наследия известных композиторов, литераторов, педагогов прошлого и настоящего.

Ключевые слова: народное творчество, обряды, традиции, народное музыкальное творчество.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Музична етнопедагогіка українського народу постає перед нами як важлива ланка народної педагогіки. «Поряд із терміном «народна педагогіка» вживається термін «етнопедагогіка». Поняття «народна педагогіка» і «етнопедагогіка» сумісні, оскільки народна педагогіка знаходить конкретний вияв в етнопедагогіці – в педагогічних традиціях того чи іншого народу» [8, 3-8], – визначає ці поняття Євгенія Сявавко у праці «Українська етнопедагогіка

в її історичному розвитку». Перед українським народом на деяких етапах свого історичного розвитку музична етнопедагогіка поставала як важлива ланка народної педагогіки й висувала певні конкретні завдання. Реалізуючи їх, музична етнопедагогіка знаходила певні засоби, що втілювалися у власних традиціях, звичаях, святах, творили певні знаряддя, інструменти, через які прищеплювались особливі риси для даного етносу. «Етнопедагогіка – це народна педагогіка певної етнічної спільності» [8, 6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. На українську музичну етнопедагогіку опиралися у своїх працях Т.Шевченко, Г.Сковорода, Леся Українка, І.Франко, Ф.Колесса, М.Драгоманов, В.Гнатюк, О.Потебня, М.Лисенко, С.Руданський та багато інших видатних діячів української культури [10, 43-44]. Однак чимало питань музичної етнопедагогіки взагалі й української зокрема сучасними науковцями досі ще не досліджено.

Формування мети статті. Більшість дослідників етнопедагогіки вивчають традиції, звичаї, свята, обряди через літературний народний фольклор, залишивши осторонь музику як важливе мистецтво певного етносу. Адже дітям співають колискові, грають танцювальну музику, виготовляють дитячі музичні інструменти, вчать співати часто члени родини – мама, батько, дідусь, бабуся, брат, сестричка, які не мають музичної освіти. А хто їх навчав? Де та етнопедагогіка, яка реалізується засобами музики? Якими методами, організаційними формами здійснюється музичне навчання і виховання і яка мета й результати цього виховання? Це далеко не повний перелік питань, які чекають своєї відповіді й підсумку в навчанні та вихованні підростаючого покоління і визначення трансмісії музичного навчання і традицій українського етносу від покоління до покоління.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Спроби відповісти на ці питання зводилися до того що: музика скоріше оволодіває нашими почуттями, ніж їх осягає розум. Вона здатна змінити настрої людини, емоційний стан, м'язовий тонус, навіть заспокоїти її чи викликати супротив, агресію. Музика й почуття завжди мають етнічний характер і служать трансмісією від покоління до покоління, від одного етносу до іншого.

Відповідаючи на дане питання, що служить будівельним матеріалом для музики й музичної етнопедагогіки українця, необхідно звернутися до історичного екскурсу, роздумів, суджень.

Національно-психологічні особливості музичної етнопедагогіки українця (як і іншої нації) складають такі напрями: *мотиваційні* (своєрідність мотивів, спонукальних сил до музичної діяльності представників етносу); *інтелектуально-пізнавальний* (своєрідність сприймання і музичного мислення носіїв національної психіки, що виражається в наявності специфічних пізнавальних та інтелектуальних якостей (музичний слух, пам'ять, ритм), які дають можливість особливо сприймати через музику оточуючу дійсність, природу, оцінювати її, будувати плани цієї діяльності, моделі способів досягнення її результатів); *комунікативно-поведінковий* (цей напрямок охоплює інформаційну й міжособистісну взаємодію, взаємовідносини і спілкування, показує різницю подібних проявів у музиці представників різних етнічних культур); *емоційно-вольовий* (своєрідність емоційних і вольових якостей, від яких у багатьох випадках залежить результативність музичної діяльності) [6, 3-19].

Українській нації притаманний і домінує *чуттєво-емоційний* елемент, який виражається через естетизм, ліризм, своєрідність гумору, артистизм і нахил до мистецтвотворення [1, 59-62].

Побутування музичного мистецтва в етносі українців є свідченням того, що домінуюча перевага музики над іншими видами мистецтв визначається безпосереднім *емоційним впливом* на людину, оскільки навіть поза волею людини вона здатна вплинути на почуття, викликати сум і радість, горе й велич, спокій і м'язову рухливість тощо. Оскільки на органи сприйняття людини діє звук, він і є тим унікальним «будівельним матеріалом», який породжений природою, що оточувала українця. Людина, що жила у лісовій місцевості, користувалася різними імітаційними звуками дичини, птиці, щоб віднайти собі подібних. Попереджуючи про набіги кочовиків, використовували дзвони, які скоріше передавали умовні звуки про напад і загрозу. Звук завжди був джерелом інформації і спілкування, а тому і став предметом дослідження. У гірській місцевості звук музичного інструмента – трембіти сповіщав про народження людини, її кончину на всю гірську округу.

Людина володіла звуком, використовуючи свій голосовий апарат. Артикуляція при вимові певних звуків стала будівельним матеріалом не тільки для мови, а й для такого вміння, як *спів*.

Людське вухо класифікувало різноманіття звуків, що існують у природі, як такі, що породжені коливанням повітряних хвиль від пружного тіла після певних ударів по ньому – такий звук мав можливість повторення і визначався як певний *тон певної висоти* а звуки, що не мали певної висоти, і були породжені неперіодичними коливаннями, дістали назву *шумів*. Зв'язок звукопроявів живої істоти з емоційним станом – важлива передумова народження музичного мистецтва» [7, 10-12], – справедливо стверджують науковці.

У шумах, у переважній більшості, проявляється нежива природа й тому в протигагу звуку, що склали відповідну висоту, силу, тембр (музичні звуки), пов'язані з яскравими емоційними вираженнями, були важливими елементами інформативності. Вона послужила для створення своєї, власної вокальної досконалості та здібності. Для використання звука створювали відповідні пристрої, що наслідували музичні звуки. Це спричинило поштовх до появи музичних інструментів, що разом із вокалізацією власного голосу створило основу мистецтва, яке впливало на почуттєве мислення.

Розвиток музичного мислення і музичного мистецтва відбувався в просторі й часі. Вони пов'язані з географічним середовищем із природовідповідністю, де проживає етнос.

Розвиток музичного мистецтва здійснювався паралельно з удосконаленням інших видів, що розділялися на просторові й просторово-часові, а саме: просторові – архітектура, скульптура, живопис; часові – література, музика; просторово-часові – театр, хореографія, кіно як синтетичні види.

Музичну етнопедагогіку українців доцільно розглядати з погляду розвитку фольклору й не тільки музичного, який тісно пов'язаний «з географічною картою етносу, хронологічними умовами життя, специфікою його етнографічного регіонування, рівнем соціально-економічного розвитку етнографічних регіонів, міжетнічними зв'язками» [3, 8-14].

За історико-етнографічними характеристиками й типологічними ознаками усного словесно-музичного фольклору можна виділити такі *основні регіони*: Середнє Подніпров'я (південь Київщини, Черкащини, Кіровоградщини, правобережжя Дніпропетровщини); західна Полтавщина; Полісся (північ Київщини, Рівненщина, Чернігівщина, північ Сумщини); Слобожанщина (південь Сумщини, Харківщина, лівобережжя Дніпропетровщини, Донеччина, Запоріжжя); південь України: Причорномор'я (Херсонщина, Миколаївщина, Одещина); на Правобережжі – Поділля, Волинь, Прикарпаття, Карпати (Вінниччина, Хмельниччина, Тернопільщина, Львівщина, Івано-Франківщина, Чернівецьщина, Закарпаття) [3, 10]. У цих регіонах є свої підрегіони, в яких сформувалися мовні та пісенно-музичні етнографічні групи. Наприклад, гуцули, що проживають в Івано-Франківській, Чернівецькій, Закарпатській областях по сусідству з румунами; бойки, що мешкають на території Львівської, Івано-Франківської та в Закарпатській областях. Поруч із поляками, словаками, угорцями живуть українські лемки й українські русини, музичний фольклор яких надзвичайно оригінальний. Все це мало вплив на музичний фольклор і, відповідно, на етнопедagogіку.

Саме український музичний фольклор найбільше наближений до природних процесів, у якому календарні пори року рівномірно розподілені (приблизно по три місяці кожна). С.І.Грица пропонує «виділити в ньому два виміри часопростору: сонячно-біологічний (природно-раціональний) та культурно-історичний» [3, 12-13]. У цьому вимірі музичного фольклору виділяються два напрями етнопедagogіки: *календарно-обрядовий*; *родинно-обрядовий*. Календарно-обрядовий тісно пов'язаний із землеробством і скотарством українців. Родинно-обрядовий – дітонародження, молодість, зрілість, старість, надія на безкінечний цикл потойбічного життя (вірування). Обидва виміри – сонячно-біологічний і культурно-історичний – в українській нації відтворені в музичному фольклорі, який втілює в пісню та інструментальну музику й свідчить про історичну безперервність існування та розвиток української нації.

У педагогічній науці поруч із терміном «музична педагогіка» вживають «музична етнопедagogіка». Ці два терміни, в сучасному розумінні, сумісні, тому що музична педагогіка знаходить конкретне проявлення в музичній етнопедagogіці. Різниця тільки в тому, що музична етнопедagogіка в історичному прояві виникла значно раніше в музичному фольклорі українців і знайшла своє втілення в традиціях, обрядах, звичаях, праці, моралі, віруваннях тощо. Не зважаючи на свій емпіризм, музична етнопедagogіка склала ту основу, теоретичну й практичну, яка створила цілісну систему «наукової музичної педагогіки».

Український народ намагався зрозуміти й передати свій досвід, знання, уміння і навички застосування музичного фольклору в правдивому часі й пізніше, коли виникла можливість запису музики, навчати його дітей, молодь, що й створило історичну педагогічну спадщину. Досвід передавати цю мудрість сформувалася разом із виникненням українського етносу раніше, ніж музична педагогіка викристалізувалася в окрему науку.

Постає питання: чому людство, створивши музичне мистецтво, так бережно й терпеливо зберігає і передає його майбутнім поколінням? Чому час і простір не вплинули на затухання музичного мистецтва? Дані питання досліджуються науковцями, пізнаються багатьма народами світу й ще довго будуть вивчатися. Відповіді на них немає можливості, але порушити ці питання вкрай необхідно, оскільки музичний образ, як основна змістова властивість його, не піддається вербальному розумінню. Музичний образ, мелодія мають «абстрактно-узагальнений, неконкретний характер, і мова понять передати його неспроможна» [7, 14-15]. Доцільність музикознавчої освіти зумовлена об'єктивними потребами гуманізації й олюднення її. Цей шлях до олюднення, об'єктивізації, гуманізації музичної освіти сьогодні полягає в перегляді ставлення до національних традицій і знань української музичної етнопедagogіки, до національних цінностей вєсвітнього музичного мистецтва. Особливо в наш час, коли глобалізація все більше охоплює всі сфери життя людини. Тому впровадження цінностей української етнопедagogіки є необхідною умовою реформування змісту музичної освіти, що буде сприяти духовному, громадянському, інтелектуальному становленню державності молоді України. Виховна роль української музичної етнопедagogіки – неоцінний скарб нашого народу. Це зв'язано з тим, що музика може бентежити людську душу, збуджувати або, навпаки, заспокоювати, умиротворювати її. Емоційна дієвість – основний засіб виховної функції музичного мистецтва. Вплив на почуття і розум людини – головна функція музичного мистецтва.

Основа методології української музичної етнопедagogіки становлять принципи розуміння народної педагогіки як: сукупності педагогічних знань, умінь і навичок, почерпнутих із виховного досвіду; єдності історичного й логічного у вивченні музично-педагогічних явищ; наукове пізнання процесу навчання і виховання родинного музикування; положення про людину як вінець природи, в якій закладено слухо-моторні задатки, здібності, інтереси й потреби до музикування її природокультурної відповідності й соціальної зумовленості освіти та виховання.

До методів дослідження української музичної етнопедagogіки можна віднести: узагальнення практичної спадщини пісенних та інструментальних зразків згідно з природним календарем; аналіз музичних творів, створених українцями для родинного навчання і виховання; визначення музичної народно-побутової культури України зі збереженням етнокультурного та генетичного коду; *трактування ретро, синхронного, перспективного* розвитку етномузики, визначеного в зразках музично-лінгвістичних текстів українського фольклору; опрацювання та систематизація музичних матеріалів, опублікованих у різні періоди соціального розвитку України; вивчення й узагальнення теоретичної та практичної спадщини визначних композиторів, літераторів, педагогів минулого й сучасного та інші.

Музичний фольклор тісно пов'язаний із природними процесами. Найперше з календарним циклом, у якому є «два виміри часопростору: сонячно-біологічний (природно-раціональний) та культурно-історичний. У стосунку до визначення вимірів увесь музичний фольклор у макромасштабах можна поділити на рефлексійний і наративний. Перший шар співвідноситься: а) з фазами природи: весна – літо – осінь – зима – сіяння – вегетація – збір врожаю – відмирання старого – народження нового; б) з фазами життя людини: народження – ініціація – весілля – дітонародження – смерть» [3, 12-13], – дуже вдало й органічно аргументує зв'язок фольклору, в тому числі музичного, професор Софія Йосипівна Грица. Музичний фольклор, пов'язаний із біологічним часопростором, утворив види етномузичного й етнопедagogічного напрямів народної творчості: календарно-обрядовий, родинно-обрядовий.

Культурно-історичне пізнання людиною навколишнього світу взаємодіє з її діяльністю, про яку вона оповідає, оспівує, озвучує, про яку вона сповіщає свій рід, народ, свою державу. Ця інформація стосується суспільних

подій, а саме: війни, економічний розвиток, стосунки з іншими народами, з окремими особами тощо. Воно виражається в народних музично-історичних думках, баладах, піснях та інструментальних творах.

Одним із важливих методів пізнання українського етносу є *генетичний*. Через еволюцію та модернізацію музичної етнопедогогіки впродовж тисячолітнього періоду розвитку українського народу, через дослідження й аналіз великого обсягу емпіричного матеріалу музичного мистецтва проглядаються чіткі риси музичної спадщини народної педагогіки, що викристалізовує генетичну основу його *музикальності*. На цю особливість будь-якого народу наголосував Б.М.Теплов у своїй праці «Психологія музичних здібностей» [9, 42]. Музичне обдарування він пов'язав із генетикою, вказавши на «якість своєрідної сукупності здібностей, від яких залежить можливість успішно займатися музичною діяльністю» [9, 42-43]. З цією метою музична етнопедогогіка розрізняє такі індивідуально-психологічні особливості, які вкрай потрібні для музичної творчості й діяльності (наприклад: музичний слух, почуття ритму, музичної пам'яті), що, фактично, є генетично вродженими.

Що за явище «слух» узагалі, «музичний слух» зокрема й «вокальний слух» як набутий фактор? Даючи відповідь на це запитання означає сформулювати мету для дослідження музичної етнопедогогіки, в якій закладено педагогічне цілеутворення пізнати це явище, визначити його якості й шляхи формування та розвитку.

Якщо *слух* – це здатність людини сприймати звукові коливання, які пов'язані з нашою свідомістю, і на його основі формується наша мова як основне джерело спілкування, то *музичний слух* – це природно-генетична здатність людини сприймати, аналізувати й безпомилково розрізняти півтонові й тонові інтервальні величини, правильну інтонацію, його ритміку та запам'ятовування.

Безумовно, що *вокальний слух* охоплює поняття набагато ширше, ніж музичний слух і стосується вокалізації власного голосу людини. Це процес, який сприймає спів іззовні й контролює роботу власного голосового апарату, сповіщає нервову систему, її мозкові центри про якість цього співу. З цього приводу М.В.Микиша пише, що «вокальний слух – це здатність людини чути, сприймати й аналізувати якість голосу, його темброве забарвлення, насиченість і відповідність характеру звука трактованому образу, творові» [4, 48-49]. Робота голосового апарату як у мові, так і в процесі співу в основному схована від безпосереднього спостереження співаком. «Якщо вокальний слух оцінюється як здібність не тільки чути голос, але ясно уявити собі й відчувати роботу голосового апарату співака, то можна зробити висновок, що слух будь-якої людини в певній мірі є «вокальним», тому що сприйняття мови й співу в усіх без винятку дітей – активний слухом'язовий процес» [5, 45-46]. Потреби й інтерес до різних видів музичного мистецтва, їх дослідження і виховання наштовхнули етнопедогогіку на найзагальніший і найпоширеніший метод пізнання – *генетичний*. Аналізуючи музичні здібності людини, Б.М.Теплов звернув увагу на те, що «властивості, специфічні для музичної діяльності на відміну всякої іншої, виявляється, в той же час необхідні для певного виду музичної діяльності. Так, музичний слух є *спеціальною здібністю*, оскільки музична діяльність на протилежності всякої іншої діяльності, й *загальною здібністю*, оскільки протиставляються одна одному види музичної діяльності (слухання музики, виконання музики, творення музики)» [9, 43-44].

Висновки і перспективи подальших досліджень. З'ясовуючи причинно-наслідкові зв'язки, генетичний метод дозволяє послідовно розкривати й простежувати зародження української музичної етнопедогогіки впродовж тисячолітнього періоду розвитку пісенної культури нашого етносу.

Досліджуючи малознаний пласт української музичної етнопедогогіки, який тісно пов'язаний із розвитком освіти й музично-теоретичної думки України, ми робимо намагання осмислити, зрозуміти та передати майбутнім поколінням свій досвід, знання, вміння із цієї невичерпної скарбниці етномузичного мистецтва, сформувати й усвідомити народну мудрість, закладену в музичну творчість духовної культури української нації.

1. Вишневецький О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси / О. Вишневецький. – Львів, 1996. с. 59-62.
2. Волков Г. Н. Этнопедагогика чувашского народа / Г. Н. Волков. – Чебоксары, 1969. – 204 с.
3. Грица С. Й. Трансмisiya folklornej tradytsiyi / С. Й. Грица. – К. : Астон, 2002. – С. 8-14.
4. Микиша М. В. Практичні основи вокального мистецтва / М. В. Микиша. – К. : Музична Україна, 1985. – с. 47-51.
5. Морозов В. П. Вокальний слух і голос / В. П. Морозов. – М. : Госиздат, 1965. – С. 44-48.
6. Орбан-Лембрик Л. Є. Соціокультурні та етнопсихологічні особливості спілкування / Л. Є. Орбан-Лембрик // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – Вип. 8. – Ч. I. – С. 3-19.
7. Побережна Г. І. Загальна теорія музики / Г. І. Побережна, Т. В. Щериця. – К. : Вища школа, 2004. – С. 10-12.
8. Сявакко Є. І. Українська етнопедогогіка в її історичному розвитку / Є. І. Сявакко. – К. : Наукова думка, 1974. – С. 3-8.
9. Теплов Б. М. Избранные труды / Б. М. Теплов. – М. : Педагогика, 1985. – Т. 1. – С. 40-48.
10. Шевченко Т. Г. Букварь южнорусский / Т. Г. Шевченко. – С. Пб., 1861; Франко І. Я. Найновіші напрями в народознавстві / І. Я. Франко. – К. : Держвидав, 1956. – Т. XIX. – С. 143; Колесса Ф. М. Співанник для школярів / Ф. М. Колесса. – Львів, 1925. – С.43-48.

Reference

1. Vyshnevsky O. Suchasne ukrayinske vykhovannia. Pedahohichni narysy/ O.Vyshnevsky.- Lviv,1996.s.59-62.
2. Volkov H.N.Etnopedahohika chuvashskoho naroda/ H.N.Volkov.-Cheboksary, 1969.-204 s.
3. Hrytsa S.Y. Transmisiya folklornej tradytsiyi/ S.Y.Hrytsa.-K.:Aston, 2002.-s.8-14.
4. Mykysha M.V. Praktychni osnovy vokalnogo mystetstva/ M.V.Mykysha.-K.: Muzychna Ukrayina, 1985.-s. 47-51.
5. Morozov V.P. Vokalnyi slukh i holos/ V.P.Morozov.- M.: Hosizdat, 1965.-s.44-48.
6. Orban-Lembryk L. Ye.Sotsiokulturni ta etnopsykholohichni osoblyvosti spilkuvannia/L.Ye. Orban-Lembryk // Zbirnyk naukovykh prats : filisofiya,sotsiolohiya, psykholohiya.-Ivano-Frankivsk : Play, 2003.- Vyp.8.- Ch.I.- s.3-19.
7. Poberezhna H.I. Zahalna teoriya muzyky/ H.I.Poberezhna, T.V.Shcherytsia.- K.: Vyshcha shkola, 2004.-s.10-12.
8. Siavavko Ye.I. Ukrayinska etnopedahohika v yiyi istorychnomu rozvytku/ Ye.I. Siavavko .-K.: Naukova dumka, 1974.- s.3-8.
9. Teplov B.M. Izbrannyye Trudy / B.M.Teplov.- M.: Pedahohika ,1985.-T.1.-S.40-48.
10. Shevchenko T.H. Bukvar yuzhnorussky / T.H.Shevchenko.- S.Pb.,1861 ; Frankop I.Ya. Nainovishi napriamy v narodoznavstvi / I.Ya.Franko.- K.: Derzhvydav, 1956.-T.XIX.- S.143; Kolessa F.M. Spivannik dlia shkolariv/F.M.Kolessa .-Lviv,1925.- S.43-48.